

ФИЛОСОФИЯ НА ОБРАЗОВАНИЕТО

ДУХОВНИ ВИМИРИ СУЧАСНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

І. В. Васильєва

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології
Національного медичного університету імені О.О. Богомольця (Київ, Україна)

belogortseva@ukr.net

Анотація

Ирина Василиевна Василюва. Духовните измерения на съвременното висше образование. Статията посветена на обосноваването на ролята на философията, на хуманитаристиката като цяло за формирането на духовните основи на съвременното висше училище. Анализирайки проблема за духовното в контекста на философския и богословски дискурс, авторът отделя особено внимание на подходите, в които се провежда разграничаване между душевно (психическо) и собствено духовното като същностна особеност на човешкото битие. Обосновава се необходимостта от цялостно развитие на вътрешния свят на човека, установяване на диалог между рационално и ирационално, свръхрационално, *cogito* и *credo*. Повдигат се въпросите за преодоляването в съвременното висше образование на сложилите се стереотипи: първо, противопоставянето на науката, философията и религията; на второ място свеждане на функциите на хуманитарното образование към общокултурното развитие на студента без оглед на неговото влияние върху формирането на професионалните качества на бъдещите специалисти.

Ключови думи: духовно; свръхиндивидуално и индивидуално равнище на духовното; душевно; трансцендентно; философия; религия; хуманитарно образование.

Abstract

Iryna Vasylieva. Spiritual dimensions of modern higher education. The article is devoted to the justification of the value of philosophy, humanities in general and to the formation of the spiritual foundations of modern high school. Analyzing the problem of spirituality in the context of philosophical and theological discourse the author pays special attention to approaches that distinguish soulful (psychic) and genuine spirituality as essential feature of human existence. The article justifies necessity of the integral development of the human inner world, establishing a dialogue between the rational and the irrational, superrational, *cogito* u *credo*. Author raises the questions of overcoming the stereotypes of modern higher education: firstly, opposing the science, philosophy and religion; secondly, to reduce functions of humanitarian education to the general cultural development of a student with no regard to its influence on forming professional qualities of future specialists.

Key words: spiritual; supra-individual and individual levels of spiritual; soulful; transcendent; philosophy; religion; humanitarian education.

Анотація

Ирина Василівна Васильєва. Духовні виміри сучасної вищої освіти. Стаття присвячена обґрунтуванню значення філософії, гуманітаристики загалом у формуванні духовних основ сучасної вищої школи. Аналізуючи проблему духовного в контексті філософського і богословського дискурсу, автор особливу увагу приділяє підходам, в яких

проводиться відмінність поміж душевним (психічним) і власне духовним як сутнісною особливостю людського буття. Обґрунтовується необхідність цілісного розвитку внутрішнього світу людини, встановлення діалогу між раціональним та ірраціональним, надраціональним, *сogito u credo*. Піднімаються питання подолання в сучасній вищій освіті сформованих стереотипів: по-перше, протиставлення науки, філософії і релігії; по-друге, зведення функцій гуманітарної освіти до загальнокультурного розвитку студента без урахування його впливу на формування професійних якостей майбутніх фахівців.

Ключові слова: духовне; надіндивідуальний та індивідуальний рівні духовного; душевне; трансцендентне; філософія; релігія; гуманітарна освіта.

Актуальність і постановка проблеми. Загострений інтерес до проблеми духовності в філософії ХХ ст. у першу чергу пов'язаний зі «зрушенням» сенсу індивідуальної життєдіяльності та його «спрямуванням» переважно до матеріальних потреб, утилітарних інтересів. Реальна загроза людині, що виникає з культивуванням принципу «мати», а не «бути» в умовах ринкової економіки, масової культури, спрямованої на управління не стільки ідеями, скільки бажаннями, спонукає не тільки до інтенсивних інтелектуальних пошуків, але й до створення певних механізмів протидії цим руйнівним процесам, зокрема, шляхом гуманітаризації освіти.

Зростання значення гуманізації та гуманітаризації вищої освіти обґрунтовано провідними вітчизняними і зарубіжними науковцями (В. Андрущенко, І. Бех, Є. Бистрицький, Л. Губерський, С. Дацюк, П. Дракер, П. Козловські, В. Кремень, К. Леві-Строс, М. Михальченко, М. Моїсеєв, Ю. Яковець та ін.). Проте сьогодні у вищій школі ще не подолані тенденції вихолощеного інтелектуалізму, зведення освіти до автоматичного формалізованого навчання, тобто, заміни культу людини культурою знань і навичок, вузькопрофільної підготовки спеціаліста. Як свідчить цьогорічна дискусія між керівництвом МОН України і вітчизняними філософами та гуманітаріями, однією з болючих тем сучасного реформування вищої школи в Україні є загроза подальшої дегуманітаризації та дегуманізації. Тому й метою статті є з'ясування значення філософії, гуманітаристики у широкому сенсі цього слова, у формуванні духовних засад сучасної вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Проблема духовного і духовності належить до питань, які є найбільш дискусійними і, навіть, конфронтаційними в історії філософського і загальногуманітарного дискурсу. Як відомо, поняття «духовності» і «духовного» є похідними від слова «дух», коріння якого сягає Біблійної історії людства, античної філософії та культури. У перекладі з давньоєврейської (*ruach*), грецької (*пνευμα*), латині (*spiritus*) воно позначало рух повітря, подих, дихання (носій життя, саме життя). Слід відзначити, що ранній античний філософії було притаманне переважно синкретичне розуміння світу, відсутність протиставлення духу та матерії. Лише з оформленням двох протилежних напрямів філософії — ідеалізму та матеріалізму дух починає протистояти матерії, а матерія — духу. Матеріалістична філософія, наголошуючи на вторинності духовного щодо матеріального, розглядає «дух як вищий цвіт матерії» (Ф.Енгельс), а духовність як властивість людини та суспільства у специфічних формах відображати відносини з зовнішнім світом.

В ідеалістичній філософії дух набуває статусу первинної субстанції: нетлінної, одвічної, активної (Бог, «нус» Анаксагора, «світ ідей» Платона, «Абсолютна ідея» Гегеля) або особистісного Абсолюту. Отже, дух постає й як надіндивідне абсолютне, об'єктивне, універсальне першоначало і першопричина усього сущого, і як індивідне, суб'єктивне, тобто, як ідеальна якість внутрішнього стану людини, її свідомості та самосвідомості, інтегруюче начало усіх її особистісних, власне людських якостей та потенцій.

Звернення до духовного на індивідуальному рівні пов'язане з античною філософ-

ською традицією, започаткованою Сократом, і, особливо, з «народженням» суб'єктивності у європейській філософії Нового часу, починаючи з Декарта, зокрема, його праці «Пристрасті душі». У Р. Декарта вперше в історії філософії «уявлення» усвідомлюються не ейдетично, в смислі «ідеї» Платона, а ноематично, як саморефлексивне, що належить певному суб'єкту. Особливого значення проблема суб'єктивності набуває в трансцендентальній філософії І. Канта, та філософії І.-Г. Фіхте. Гегель також своєрідно долає прірву між надіндивідним, об'єктивним Абсолютним духом та індивідною формою буттєвості, розкриваючи сенс діалектики об'єктивізації Абсолютного духу, його втілення в індивідуальній свідомості. Відома гегелівська Передмова до «Феменології духу» підтверджує зміщення філософії до проблеми суб'єктивного через вказівку необхідності розуміння Абсолютного не тільки як субстанції, але й як її іноформи у суб'єкті [1].

Тривалий час в історії європейської філософії проблема духовного поставала й як арена протистояння між раціоналістичною (Р. Декарт, Б. Спіноза, Гегель, марксизм) та ірраціоналістичною (Ф. Ніцше, А. Шопенгауер, З. Фройд та ін.) філософськими традиціями. Подоланню однобічності означених підходів у розумінні цього складного феномену в філософії ХХ ст. значною мірою сприяло обґрунтування М. Хайдеггером ідеї цілісності, «метараціоналістичності» духовності, яка включає в себе мудрість і поезію, неологічний раціоналізм та інтуїцію художника. Поняття «дух» М. Хайдеггер розглядав як однопорядкове з поняттями «суб'єкт», «особистість» [2, 322].

Людина як активний, діючий суб'єкт об'єктивізує свій внутрішній духовний світ в процесі культуротворчої діяльності. Внаслідок чого виникає інше, надіндивідне буття духу – світ культури, який постає як результат об'єктивізації духовного потенціалу людини, нації, людства загалом. За Гегелем, вищі здатності людського інтелекту виявляються у розумінні (яке втілюється у науку та філософію), переживанні (висвітлюються у мистецтві) та відчутті нашої вихідної спорідненості з найпершими засадами буття (що втілюється у релігії). У філософському, загальногуманітарному дискурсі, починаючи з цициронівського «cultura animi», достатньо ґрунтовно репрезентована ідея діалектичного взаємозв'язку, взаємопроникнення культури як надіндивідного утворення та індивідуального розвитку людини, зокрема, її внутрішнього світу, духовності. «І хоч дух утворює власну площину буття, існуючи надіндивідно у вигляді мови, права, моралі, релігії, мистецтва, - усі його формоутворення стають духовними лише через їх особистісне преломлення в магічному кристалі індивідної буттєвості. Дух живиться життям особистості, поза нею він стає мертвим нагромадженням оречевлених продуктів людської діяльності» [3, 126]. В той же час через смислове осягнення культури відбувається «друге народження людини» (І. Гердер), відтворюється цілісний духовний світ її власне людської буттєвості.

Проблеми духовності та духовного становлення людини розглядалися у працях С. Аверінцева, А. Алексеєнко, М. Бахтіна, Е. Левінаса, Г. Померанца, В. Табачковського та ін. Особливе значення, на наш погляд, у розумінні природи духовності мають підходи філософів, психологів (М. Бахтін, Л. Буєва, С. Кримський, Л. Коган, В. Франкл та ін.), в яких розрізняються власне душевні (психічні) та духовні процеси. Відомо, що ще Аристотель розрізняв три ступені розвитку душі: рослинну, тваринну і розумну, притаманну лише людині. Саме розумна душа не тільки зосереджує в собі цілісність всіх своїх складових, але й набуває завдяки розуму якісно нового рівня – духовного.

Відповідно до Святого Письма людина при її створенні отримала від Бога два дарунки: тіло з праху земного і Боже дихання. «І створив Господь Бог людину з пороку земного. І дихання життя вдихнув у ніздрі її – і стала людина живою душею» (Бут. 2.7). Душа людини є безсмертною, вічною, і цим вона відрізняється від усіх інших живих істот. З огляду на постулати християнства людина має бути смиренною і відчувати страх Божий, і водночас вона має гідність й особливу повноту буття, оскільки поєднує в собі безсмертний духовний початок

і тілесність, матеріальну завершеність.

У Святому Письмі простежується й ідея нетотожності психічного (душевного) і духовного, оскільки «не всі душевні є духовними». В християнській теології можна виділити два основні підходи щодо природи людини – дихотомічний (двомірний) і трихотомічний (триадичний). Згідно двомірної моделі в людині поєднується два начала – душа і тіло. Прибічники трихотомічної моделі (Іоанн Златоуст, Пилип Пустинник) виокремлювали три людські взаємопов'язані начала – дух, душу і тіло. Цей підхід підтримували й видатні православні архіпастори ХХ ст., лікарі за фахом – митрополит А. Сурожський та архієпископ Лука (В. Ф. Войно-Ясенецький).

У фундаментальній праці: «Дух, душа і тіло» св. Лука відзначає нерозривний зв'язок між духом і душею, їх поєднання при житті людини в єдину сутність. Разом з тим, розрізняються смертні елементи душевної діяльності, що пов'язані з життям тіла (власне душевні, психічні процеси) і вищі прояви духу – «дихання Вседержителя», з якими у людини пов'язані самосвідомість, воля, трансцендентальні аспекти буття тощо.

Філософи, богослови виділяють різні компоненти духовного світу людини: свідомість, самосвідомість, сумління, цінності, смисли, віру та ін., які у своїй цілісності й утворюють феномен духовності як властивості лише людського буття. В. Франкл вважав, що «духовність, свобода та відповідальність — це три екзистенціали людського існування ... духовне не просто притаманне людині поряд з тілесним і психічним, які властиві й тваринам. Духовне — це те, що відрізняє людину, що притаманне їй та лише їй.

Зрозуміло, що літак не перестає бути літаком, коли він рухається по землі, але ... лише піднявшись у повітря, він доводить, що він — літак. Так само людина починає поводити себе як людина, коли вона в змозі подолати рівень психофізично-організмичної даності, ... постійно виходити за межі самої себе» [4, 93].

Саме прагнення живої людини до трансцендентного, вічного, Абсолютного, що виходить за межі кінцевої, емпіричної реальності, й складає внутрішній глибинний сенс її існування, визначаючи й головні особливості її духовності. Як засвідчує Біблійна істина, не хлібом єдиним живе людина... У її свідомості ніби вибудовується певна вертикаль, що розподіляє земне, дольне, повсякденне, чуттєве, кінцеве, тлінне й небесне, вище, сакральне, Вічне, Абсолютне, тобто, вищий й нижчий план людського буття. «Людина починає усвідомлювати себе як частину іншого, більш Високого, Величного, Абсолютного, шукати свою сутність в ньому» [5, 22]. В християнстві — це ідея Боголюдини, яка відкриває не тільки «шлях згори»: сходження Бога до людини через Боговтілення, а й зворотній шлях: сходження людини до Бога, утвердження її через віру, любов, «закоханість у Христа» (М. О. Бердяєв), самопізнання, чесноти, моральні дії та вчинки. В античній філософській традиції — це ідеал Істини, Добра, Краси, який був покладений в основу класичної освіти та виховання.

Отже, саме в процесі трансцендентування людина вибудовує особливу реальність – індивідуально-духовну, внутрішній світ свого власне людського буття. На думку С. Б. Кримського, «Людина в режимі трансценденції завжди створює «нові небеса» і «нову землю», тобто свій особистісний світ, в якому вона розчакловується від зовнішньої необхідності та прилучається до вічності, чи, врешті-решт, сподівається на можливість неможливого на надію щодо подолання кінченості буття [6, 43].

В такий спосіб перед людиною постає проблема вибору, на думку Тертуліана і Л. Шестова, між Єрусалимом і Афінами, між приматом віри і філософування, між внутрішнім пріоритетом *credo* або *cogito*. Це і є два різних, але невіддільних підходи до людського творення й розуміння буття. І якщо традиція філософування є свідченням «*cogito, ergo sum*» – «Я думаю, отже, існую», то і віруюча людина має право на «*credo, ergo sum*» – «Я вірую, отже існую». Без думки, без віри буття як таке не сприймається і не є внутрішньо достовірним.

Філософія як спосіб раціонального, критичного осягнення світу виконує особливу

роль у формуванні духовності. В процесі опанування філософських знань людина виходить за межі повсякденної свідомості на рівень понятійно-категоріального мислення. Вирішення цього складного завдання відкриває можливість бачити проблеми не тільки з позиції свого власного досвіду, а й з позицій загальнолюдського досвіду [7, 80]. Понятійно-категоріальне мислення сприяє розвитку самосвідомості людини як у морально-етичному вимірі (совість як механізм самоконтролю), так і на рівні рефлексії, роздумів про себе, своє призначення в світі, сенс життя тощо. Філософствування як «вихід людини з духовного неповноліття» (І. Кант) спонукає її до вироблення аналітичного, критичного ставлення як до самої себе, так і загальноприйнятих у суспільстві думок, істин, традицій, духовної стійкості щодо різноманітних маніпуляцій її свідомістю в умовах будь-якого суспільства.

Мабуть, саме у глибинній персоналістичності, критичності і криється головна причина трагічної долі самої філософії. Зрозуміло, що управляти легше деперсоналізованими масами, аніж критично мислячими особистостями. В історії мали місце як спроби заборон, або, принаймні, обмежень філософського вільнодумства, так і спроби перетворення філософії на офіційну ідеологію, надання їй внутрішньо невластивих функцій. Монопольне становище у суспільстві «єдино наукової» марксистко-ленінської філософії як засобу ідеологічного диктату над наукою, мистецтвом та ін. сферами духовної та матеріальної культури об'єктивно сприяло внутрішньому відторгненню цього нав'язування принаймні на психологічному рівні. Це, у свою чергу, не могло не позначитися на формуванні у деяких людей негативного ставлення до самої філософії, гуманітаристики загалом та їхнього значення в системі освіти.

Утім, сучасний російський філософ Ю. М. Хрустальов переконливо доводить важливе значення філософії у формуванні духовного світу людини, зокрема, у формуванні цінностей, сенсу існування, у подоланні духовної кризи сучасного російського суспільства. Науковець наголошує на виключній ролі філософії у зміцненні світської духовності. «Гуманістична філософія як дійсна сфера духовності, - відзначає автор, - є противагою догматам духовності релігійної» [8, 27]. Проте, як відомо, будь-які ідеї переломлюються через неповторний внутрішній світ особистості, її світоглядні, психоемоційні та ін. особливості, властивий їй соціальний досвід, нарешті, конкретні обставини, ситуації життя. У людському житті, як зазначає у цьому зв'язку нідерландський науковець Ж.-Ж. Ваарденбург, можуть виникати «профетичні ситуації», тобто такі моменти, коли окремі люди, групи людей і, навіть, суспільство загалом не в змозі відчувати, мислити і усвідомлювати реальність й стратегію власної поведінки за звичними шаблонами і починають шукати нові знаки, нові значення і смисли для власної орієнтації в світі [10]. Філософське знання, помножене на духовні цінності завжди допомагало людям у цих пошуках, і навіть релігійна філософія, починаючи з «Сповіді» А. Аврелія, була глибоким рефлексивним життєписом подолання такої профетичності на етапі переходу від світськості, античної філософської мудрості до Богопізнання.

Отже, глибинний сенс філософської освіти полягає і у тому, щоб допомогти студенту віднайти власну «духовну нішу», вихідні «точки відліку» поцінування власне людського буття. На думку К. Ясперса, «філософія містить домагання: віднайти сенс життя понад усіма цілями в світі — представити смисл, який охоплює ці цілі – виявити, ніби перетинаючи життя, цей сенс у теперішньому — служити через теперішнє водночас й майбутньому – ніколи не зводити будь-яку людину і людину взагалі до засобу. Постійне завдання філософствування таке: стати дійсно людиною шляхом розуміння буття» [10, 500]. У зв'язку з цим важливе значення має методологічне і методичне забезпечення в процесі викладання філософії та ін. гуманітарних дисциплін свободи внутрішнього вибору студента, передумовою якого є його ознайомлення з різними напрямками, школами філософської думки не тільки при вивченні історії філософії, а й при розгляді вузлових проблем цієї дисципліни. На думку українського філософа Г. І. Волинки «Нам потрібно вчитися розуміти філософію не як окрему філософську доктрину, а як процес створення і взаємодіалогу множини філософських учень, як процес творчого синтезу людських

знань, аналізу пізнавальних зусиль і моральних явищ, як критику, сумніви, заперечення» [11, 28].

По суті йдеться про необхідність реалізації в освітньому процесі таких специфічних рис філософії як софійність, плюралізм, діалогічність. Це сприятиме розвитку у студентів не тільки здібностей мислити, рефлексивно усвідомлювати екзистенціальні, смислотвірчі проблеми, але й здатності розуміти іншу людину, іншу думку, вчити толерантності, чого так бракує сучасному суспільству. Тому, на наш погляд, серйозними перешкодами у сучасній гуманітарній освіті є надмірне захоплення формалізованими формами контролю, акцентування уваги не стільки на розумінні, скільки на запам'ятовуванні студентом визначеного програмою обсягу інформації. Специфіка філософії та ін. гуманітарних дисциплін зумовлює необхідність більш широкого використання проблемних методів викладання, інтерсуб'єктивних форм організації аудиторної та позааудиторної роботи (дискусії, ділові та рольові ігри, круглі столи, студентські конференції, індивідуальні творчі роботи, вдумлива робота з книгою, особливо першоджерелами) тощо.

Викладання філософії та інших гуманітарних дисциплін у сучасній вищій школі повинно забезпечувати не лише когнітивну, але й смислову, аксіологічну, комунікативну, й нарешті, психо-емоційну компоненти формування духовного світу студента. На думку В. Г. Скотного, «потрібно виходити із загального завдання – протистояти деградації Духу, відмиранню його нераціонального, неінформаційного стану – душі і мудрості» [12, 18].

Висновки. В основу сучасної освіти, особливо її гуманітарної складової, повинен бути закладений принцип цілісного розвитку внутрішнього, духовного світу студента, що передбачає налагодження діалогу між раціональним та ірраціональним, надраціональним, *cogito* та *credo*. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває питання пошуку шляхів взаємодії освіти та релігії в умовах секуляризованого суспільства не тільки у морально-аксіологічному вимірі, але й на інституційному рівні. Обґрунтовуючи важливість використання духовного потенціалу релігії, гуманістичного змісту християнських цінностей у духовному вихованні молоді, ми наголошуємо на необхідності включення вивчення релігії як соціокультурного феному, її багатого духовного досвіду в систему сучасної соціально-гуманітарної освіти на основі дотримання принципів конфесійної незааганжованості, толерантності, свободи совісті та віросповідання [13].

Саме філософії в силу її специфіки, природи філософських знань належить особлива роль своєрідного «містка» у налагодженні діалогу з релігією в системі вищої освіти. За словами Х. Ортеги-і-Гассета, філософія – не наука, вона дещо більше... Філософія є формою світоглядних знань, тобто духовно-практичного освоєння, включаючи світ людської суб'єктивності, вона ґрунтується на цілісних, інтегративних і, водночас, ціннісних підходах до людини, що об'єднує її з релігією і відрізняє від конкретно-наукових підходів. «Разом з релігією вона стає тисячолітньою традицією розвитку духовності в житті кожної людини, незалежно від її ставлення до філософії... Філософія потрібна людині для душі, для культури духу, для культури мислення, культури людських стосунків, культури людської особистості» [14, 21-22].

Студенти повинні мати можливість не тільки ознайомитися з релігійно-філософськими концепціями, в процесі вивчення філософії, отримати загальні уявлення про релігію, її історію, форми (ці потреби, в цілому, задовольняє курс релігієзнавства), але й досягнути її морально-етичні складові, ціннісні засади. В сучасній системі вищої медичної освіти цьому сприяє впровадження нормативної дисципліни «Основи біоетики та біобезпеки» для студентів 2, 3 курсів, курсу за вибором «Основи християнської етики та моралі» (4, 5 роки навчання). Враховуючи особливості конфесійного складу студентів НМУ імені О.О. Богомольця, які представляють 65 країн світу, навчальним планом передбачене паралельне викладання вибіркової дисципліни «Основи ісламської етики та моралі».

Предметом спеціального дискурсу є і питання значення філософської, гуманітарної освіти для професійної соціалізації студентства. Традиційно основна увага приділяється ролі гуманітарних дисциплін у формуванні світогляду людини, її моральної, естетичної, політичної,

правової культури тощо. Водночас існує й небезпека ставлення до гуманітаристики як до чогось «другорядного», необов'язкового у наш прагматичний час, де панують професіонали та практики. Проте, як відомо, духовність як інтегральна особистісна якість людини, просякає всі сфери її життєдіяльності, об'єктивується у вчинках, діях, поведінці. Знання, навички, вміння, які опановує студент у вищій школі, набувають свого змістовного значення лише через особистісні смисли, цінності, установки, мотиви. Наприклад, свої професійні знання, вміння лікар може використовувати як на благо людини, так і на шкоду їй (варто тільки згадати про участь лікарів у жахливих експериментах фашистів над людьми, оприлюднених на Нюрнберзькому процесі); вони (професійні знання і вміння) можуть служити творчій самореалізації лікаря як особистості, професіонала і водночас бути переважно засобом особистого збагачення, влади над іншою людиною тощо.

Нарешті, підготовка сучасного спеціаліста вищої кваліфікації у будь-якій галузі потребує формування культури мислення, здатності комплексно, системно бачити будь-які проблеми, розглядати їх в динаміці, прогнозувати можливі варіанти розвитку подій, ймовірні результати своїх дій. Сучасна вища школа неможлива без забезпечення методології розвитку мислення, вивчення фундаментальних засад пізнавальної та практичної діяльності. Як визначає міністр науки і освіти України С. Квіт «В західних університетах, де академічна культура формувалася протягом століття, усвідомлюють, що знання мов, навички ділової комунікації, розуміння ключових філософських ідей чи певних історичних процесів допомагають розвитку професійних компетентностей, сприяють світоглядному та особистісному зростанню студента» [15].

Чому ж Україна, інтегруючись до Європи, повинна розвиватись іншим шляхом?

Література та примітки

1. Гегель, Г. В. Ф. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель. – СПб.: Наука, 1992. – 435 с.
2. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Проблема человека в западной философии. – М., 1988.
3. Горак Г. І. Філософія: Курс лекцій. – К.: Вілбор, 1998. – 272 с.
4. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
5. Колодний А. Релігієзнавство як наука // Академічне релігієзнавство / За ред. А. Колодного. – К.: Світ знань, 2000. – С. 17 – 62.
6. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. – К.: Вид.: ПА-РАПАН, 2013. – 240 с.
7. Алексеенко А. П. Проблемное поле преподавания философии // Практична філософія. Науковий журнал. - № 3. – 2012 (№ 45). – С. 77 – 84.
8. Хрусталеv Ю. М. Общий курс философии: учебник для студентов медицинских и фармацевтических вузов. В 2 т. Т. 2. – М.: ГОУ ВУНМЦ МЗ РФ, 2013. – 448 с.
9. Waardenburg, J. J. «Leben verlieren» oder «Leben gewinnen» als Alternative in prophetischen Religionen / J. J. Waardenburg. // Leben und Tod in den Religionen. Symbol und Wirklichkeit. Hrsg. Von G. Stephenson. – Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft., 1985. – s.24 – 56.
10. Ясперс К. Философская вера // Смысл и назначение истории. – М.: Республика, 1994. – С. 496 – 505.
11. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи: Навч. посібн. / В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін. За ред. Г. І. Волинка. – К.: Каравела, 2009. – 368 с.
12. Скотний В.Г. Філософія освіти: екзистенція ірраціонального в раціональному. – Дрогобич: Вимір, 2004. – 348 с.

13. У даному контексті відзначимо праці: Васильєва І. В. Людина в релігійному вимірі: монографія / І. В. Васильєва. – К.: Книга плюс-Херсон: ПП Кальченко, 2009. – 345 с.; Васильєва І. В. Методологічні аспекти викладання філософії та релігієзнавства у медичних вищих закладах України / І. В. Васильєва // Вища освіта України. – Додаток 4. Т. IV (18). [Тематичний випуск «Вища освіта України в контексті інтеграції до європейського освітнього простору»]. – К.: Вид-во КНУ імені Тараса Шевченка, 2009. – С. 76-84.; Васильєва І. В. Релігія та освіта в контексті духовного становлення сучасної людини / І. В. Васильєва // Практична філософія. Науковий журнал, № 1, 2014 (51). – С. 157-163. та ін.
14. Попов М. В. Філософія релігії: Навчальний посібник для вузів III-IV рівнів акредитації. – К.: Видавничий дім Асканія, 2007. – 314 с.
15. Сергій Квіт. Потрібні зміни: зміст і завдання освітніх реформ // <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/01/27/7056516/>

© **Ірина Василівна Васильєва**